

DERINAMOJO PAŽYMINIO VIETA TARMINĖJE IR BENDRINĖJE LIETUVIŲ KALBOJE

1. Apie lietuvių kalbos pažyminio (būdvardžio) ir pažymimojo žodžio (daiktavardžio) tarpusavią tvarką jau buvo rašoma XIX a. gramatikose ir tyrinėjimuose. Juose buvo pastebėta, kad visų rūšių pažyminys paprastai eina prieš pažymimąjį žodį. Jei jis stovįs po pažymimojo žodžio, tai esąs ypač pabrėžiamas¹. Toks teiginys, labai mažai tepapildytas, kartojamas iki pat mūsų dienų². Pavyzdžiui, akademinėje „Lietuvių kalbos gramatikoje“ rašoma, kad derinamasis pažyminys einąs po pažymimojo žodžio tik tam tikrais sakinio sandaros arba stiliaus motyvuotais atvejais³. Daugelyje darbų laikomasi minties, kad pažyminio vieta praktiškai galinti būti įvairesnė tik poezijoje. Kada ir kodėl pažyminys keičia įprastinę tvarką kituose stiliuose – beletristikoje, šnekamojoje kalboje – konkrečiau nėra tyrinėta.

2. Šiame straipsnyje tiriama vientisinių derinamųjų pažyminių⁴ padėtis pažymimojo žodžio atžvilgiu dviejuose stiliuose – beletristikoje ir šnekamojoje tarminėje kalboje. Tarminiam šnekamajam stiliui atstovavo rišlūs magnetofoniniai A. Girdenio įrašyti ir iššifruoti šiaurės žemaičių tekstai. Jų apimtis – maždaug 140 valandų. Iš tų tekstų rinkti praktiškai visi pažyminių pavyzdžiai. Beletristi-

¹ Mieleke Ch. Anfangsgründe einer litauischen Sprachlehre. – Königsberg, 1800, p. 190; Schleicher A. Handbuch der litauische Sprache. – Prag, 1856, p. 260; Kurschat F. Grammatik der litauischen Sprache. – Halle, 1876, p. 440–441; Berneker E. Die Wortfolge in den slawischen Sprachen. – Berlin, 1900, p. 144.

² Durys M. Lietuvių kalbos sintaksė. – K., 1927, p. 82; Meškauskas Pr. Lietuvių kalbos sintaksė. – K., 1929, p. 45; Žiugžda J. Lietuvių kalbos gramatika. – K., 1963, t. 2, p. 134; Balkevičius J. Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė. – V., 1963, p. 160.

³ Lietuvių kalbos gramatika. – V., 1976, t. 3, p. 404–405.

⁴ Vientisiniais čia laikomi ir tie pažyminiai, kurie reiškiami būdvardžiais su įvardžiais *tas*, *toks*. Šie įvardžiai priklauso ne vien pažyminiui, o visam junginiui ir gali būti laikomi artikeliais. Žr. Girdenienė D. Aktualioji skaida ir jos vaidmuo bei reiškinio būdai lietuvių kalboje. – Kalbotyra, 1971, t. 22(1), p. 45–46; Rosinas A. Žymimasis artikelis lietuvių kalbos tarmėse ir senuosiuose raštuose. – Kalbotyra, 1972, t. 24(1), p. 83–90; Rosinas A. Dar kelios mintys dėl baltų kalbų artikelio, arba artroido. – Kalbotyra, 1980, t. 31(1), p. 96 tt. Trumpai apie nederinamųjų pažyminių žodžių tvarką žr. Kniūkšta P., Girdenienė D., Girdeinis A. Apie kalbos „prabangą“ ir žodžių tvarką. – Kultūros barai, 1979, Nr 1, p. 73–74.

niam stiliui medžiaga buvo renkama taip: maždaug iš 250 lietuvių prozos knygų pagal atsitiktinių skaičių lentelę⁵ buvo atrinkta 20 knygų, o iš kiekvienos knygos tuo pačiu atsitiktinių skaičių metodu atrinkta maždaug po 20 puslapių. Iš tų puslapių buvo išrinktos visos vientisinio derinamojo pažyminio su pažymimuoju žodžiu konstrukcijos⁶.

Tyrinėjimų rezultatai buvo įvertinti u kriterijumi pagal formulę $u = |\varphi_1 - \varphi_2| \cdot \sqrt{\frac{n_1 \cdot n_2}{n_1 + n_2}}$, kur ir φ_1 ir φ_2 – funkcijos $2 \arcsin \sqrt{\frac{p}{d}}$, randamos pagal lyginamųjų reiškinų santykinį dažnumą, n_1 ir n_2 – atitinkamų imčių tūris. Gautosios u kriterijaus reikšmės lygintos su kritine 95% tikimybės reikšme $u_{0,05} = 1,96$. Jeigu u reikšmė gaunama didesnė už kritinę, tai skirtumas laikomas reikšmingu; jeigu u kriterijaus reikšmė mažesnė už kritinę, skirtumas laikomas nereikšmingu⁷.

Darbe smulkiau tyrinėjami tik tokie pažyminiai, kurie eina betarpiškai po pažymimojo žodžio. Sekant O. Lapteva⁸, juos galima vadinti kontaktiniais. Bet iš tikrųjų tirtoje medžiagoje pasitaikė ir vad. distancinių pažyminių – tokių pažyminių, kur tarp jų ir pažymimų žodžių būna tarpinis elementas (žodis arba žodžių grupė). Smulkiau tokie pažyminiai netyrinėjami dėl dviejų priežasčių. Pirma, jie labai reti (žr. 1 lentelę). Antra, daugelyje sakinių su distanciniais pažyminiiais galima įžiūrėti pridūrimą⁹. Pavyzdžiai: *bõya pri-lentũos drõskas pãbõrtà || tuõkũos 'stõmbjuõs Vrd*¹⁰, *kraifũs dõrba õš-lenũ || 'grãžũs Plt, kuopũstu || raš nũori žãlũñ Lk*. Tarp pažyminių ir pažymimų žodžių girdima gana aiški finalinė pauzė, paverčianti pažyminius savarankiškais frazėmis.

3. Visos pažyminio su pažymimuoju žodžiu konstrukcijos suklasifikuotos 1 lentelėje (n_1 , n_2 – pažyminių skaičius).

Kontaktiniai tarmės pažyminiai dar skirstomi į dvi grupes: a) pažyminius, einančius frazės pradžioje, ir b) pažyminius, einančius frazės pabaigoje. „Frazės pradžios“ grupei priskirti ir pažyminiai, esantys frazės viduryje, taigi griežčiau skiriami tik frazės pabaigos ir nepabaigos junginiai. Kontaktiniai junginiai, kuriuose pažyminis eina prieš pažymimąjį žodį, absoliučiai dominuoja ir beletristikoje, ir tarmėje.

⁵ Урбах В. Ю. Статистический анализ в биологических и медицинских исследованиях. – М., 1975, с. 279.

⁶ Vienoje patekusioje į atranką prozos atkarpoje (Vaižgantas. Pragiedruliai. – V., 1969, t. 2, p. 298) rasta net keliolika postpozicinių pažyminių, tačiau paaiškėjo, kad tekstas priklauso „ritminei prozai“, todėl toliau tie pažyminiai nebuvo tiriami.

⁷ Žr. Урбах В. Ю. Указ. соч., с. 160–171.

⁸ Лаптева О. Русский разговорный синтаксис. – М., 1976, с. 223–228.

⁹ Plg. Piročkinas A. Priduriamosios konstrukcijos dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje. – V., 1969, p. 20.

¹⁰ Šaltinių sutrumpinimai tokie pat, kaip akademinėje „Lietuvių kalbos gramatikoje“. Ženklas ' prieš žodį reiškia intonacinį kirtį.

Tiriamoji medžiaga	Kontaktiniai pažym.			Distanciniai pažym.		
	n_1	$Pr(\%)$	$Po(\%)$	n_2	$Pr(\%)$	$Po(\%)$
Tarmė	2288	67,1	32,9	66	16,7	83,3
Beletristika	1345	98,4	1,6	5	20	80

Didžioji prepozicinių pažyminių dalis tarmėje (žr. 2 lentelę) pasakoma frazės pradžioje (u kriterijaus reikšmė $17,6 \gg 1,96$). Frazės pabaigoje žymiai daugiau postpozicinių pažyminių – jie sudaro net 41,2% visų šios pozicijos pažyminių. Vis dėlto, kaip rodo u kriterijus ($u = 5,6 > 1,96$), ir šitoje pozicijoje dėsningai dažnesni prepoziciniai pažyminiai.

2 lentelė

Vieta frazėje	n	$Pr(\%)$	$Po(\%)$	u
Pradžia	1292	73,5	26,5	17,6
Pabaiga	996	58,8	41,2	5,6
Iš viso	2288	67,1	32,9	16,6

4. Kaip žinoma, žodžių tvarka apskritai (o šnekamojoje kalboje ypatingai) priklauso nuo frazės (arba remos ir temos) taktų kirčio. Iš 3 lentelės matyti, kad šnekamojoje kalboje ir pažyminys iš esmės paklūsta šiam bendrajam dėsningumui.

3 lentelė

Pažyminių išdėstymas	Frazės pradžia			Frazės pabaiga		
	n_1	kirč. (%)	nekirč. (%)	n_2	kirč. (%)	nekirč. (%)
Prepozicija	950	58,8	41,2	586	61,6	38,4
Postpozicija	342	37,1	62,9	410	45,6	54,4

Dauguma prepozicinių pažyminių ir frazės pradžioje, ir frazės pabaigoje turi intonacinę kirtį. Frazės pradžioje kirčiuotų yra 58,8% pažyminių, o frazės pabaigoje – 61,6% (u kriterijaus reikšmė, lyginant kirčiuotus pažyminius su nekirčiuotais, fra-

¹¹ Šioje ir kitose lentelėse sutrumpinimas Pr reiškia prepozicinius pažyminius (pvz., *Graudžiai verkė jaunoji mergelė*), Po reiškia postpozicinį pažyminį (*Ko verki, mergelė jaunoji?*).

zės pradžioje 5,5 > 1,96 ir frazės pabaigoje 8,1 > 1,96). Pavyzdžiui: *so smōikō grājēje* / 'gēra smōika turēje Plt, *aš i 'naūjūs plūgūs dērbāu* Pp, *idiesi kvīnu ta būdaua* / 'skāņē dōuna iškēpsi Rt, *ta tēn ē vēsēlēs kāel sō àlū* / 'stēpre alāus padērb Gršl, 'pōiki vīra lieplāukes miēstē užmūša Lpl, *kad ē žēme 'paskotēnes rūšiēs bōua* Knt. Kadangi prepozicija yra įprastinė, neutrali pažyminio vieta, tai tokioje pozicijoje aktualizuotas, svarbią informaciją perduodantis pažyminys dažniausiai turi frazės kirtį.

Postpozicinis pažyminys bet kurioje frazės dalyje kirčio dažniausiai neturi. Frazės pradžioje rasta 62,9%, nekirčiuotų pažyminių, frazės pabaigoje – 54,4%, pvz.: *er brūokēlūs išvērē* / *aba 'šotēņē saūsa* Lpl, *vōt būs gērāu* / *nebibūs 'pēina mašinōuta* Als, *prāša kad atēitumi kūožna mēņōta* / *rīek 'āšarūoms krōvēnūōms* Trk. Toks skirtumas aiškiai rodo, kad prepozicija yra normali, stilistiškai nežymėta pažyminio vieta¹²: norint paryškinti pažyminį, jis turi būti pabrėžiamas kirčiu arba nukeltas po pažymimojo žodžio. Taigi tam tikra prasme prepozicinio pažyminio kirčiavimas ir jo inversija pažymimojo žodžio atžvilgiu funkcinio požiūriu yra ekvivalentiški¹³. Tokia būtų bendriausia išvada dėl pažyminio po-

¹² Dėl derinamojo pažyminio vietos rusų šnekamojoje kalboje esama dvejopos nuomonės. O. Sirotinina mano, kad tipiška tvarka yra pažyminys – pažymimasis žodis, o pažyminio postpozicija pasitaiko labai retai (6%–8%) (žr. Сиротинина О. Порядок слов в русском языке. – Саратов, 1965, с. 23). O. Lapteva, priešingai, teigia, kad derinamojo pažyminio postpozicija dabartinėje rusų šnekamojoje kalboje yra masinis reiškinys (žr. Лаптева О. Расположение компонентов „определяемое – одиночное согласованное определение“ в современной устно–разговорной речи. – В кн.: Русский язык. Грамматические исследования. М., 1967, с. 148). Tas nesutapimas greičiausiai atsirado dėl negriežtos tyrimo metodikos, neleidžiančios išvengti subjektyvumo. O. Sirotinina šnekamajai kalbai priskyre ne tik buitinę kalbą, bet ir meninius bei mokslinius tekstus (jų magnetofoninius įrašus), todėl, matyt, jos medžiagoje postpoziciniai pažyminiai tiek retai tepasitaikė. O. Lapteva užrašinėjo ne ištisus šnekamosios kalbos tekstus, o tik atskiras frazes, – suprantama, kad tokiu būdu dažniau užfiksuojamos neįprastos, labiau krintančios į akis frazės.

¹³ Įdomu pastebėti, kad tarmėje postpoziciniai distanciniai pažyminiai yra dažnesni už prepozicinius (žr. 1 lent.). Prepoziciniai distanciniai pažyminiai, kurie turi takto kirtį, sprendžiant iš konteksto, perteikia esminę informaciją, pvz.: *ka nuori par tōnkēsni jau šepetōka šokōute* / *jau čī'stēsne 'lēņōkā kad būtu* Rt, *jau tōn kōrši kad 'imēs* / *ta jau būs 'nūognus tat panīekēņēms* Jdr, *er āš ka žānejāus 'gērūn turējāu jau tu. drabūžu* Tl, *ka matā mes 'dedāuses esēkasiem dōūbēs* / *vōndēns nie 'lašēle* Kl. Atskyrimas čia dažnai gerokai paryškina pažyminį, padaro jį ypač išraiškingą. Postpozicinių distancinių pažyminių yra žymiai daugiau negu prepozicinių (net 4,9 karto) dėl šnekamosios kalbos specifikos. Kadangi šnekamojoje kalboje frazė kuriama improvizuotai, nieko daug iš anksto neapgalvojant ir neplanuojant, ištarus pasakymo objektą, kartais iškyla reikalas jį apibūdinti. Dėl to pažyminys, nepaminėtas frazės pradžioje, kartais pasakomas po pažymimojo žodžio. Frazės kirtį tokiu atveju dažniausiai turi pažymimasis žodis, pvz.: *kēik aš 'ratiēlu mūokō senūovešku*. Sd, *vērso mēslejo 'šrōbuōs širīt skāņūōs* Vvr, *'kātēns tēn jōuds bieģūo* Jdr, *ē 'duītis bōua sūdiētē tēi metalēnē* Sd, *ōns i jōukōute mūok* / *i 'panēbērejes netōr dūrnuōs* Trk. Kai postpoziciniai pažyminiai yra svarbūs, reikšmingi, jie turi takto kirtį. Tokie pažyminiai labai išsiskiria tiek neįprasta vieta frazėje, tiek intonacija: *ivēlk tun žmuōgu i trūoba 'nagīva* Lk, *pūora paršīēlu tōrēm*

zicijos ir ekspresyvumo. Tačiau ji negali būti visiškai patenkinama, nes remiasi tik intuicija ir bendro pobūdžio samprotavimais.

5. Prielaidos, kurios leistų tvirčiau argumentuoti minėtasias išvadas, galėtų būti šios: a) stilistiniu ir ekspresyviu požiūriu stipriose pozicijose dažnesni turi būti informatyvūs, palyginti netikėti pažyminiai, o silpnosiose pozicijose dažnesni turėtų būti neinformatyvūs, pirmieji į galvą ateinantys pažyminiai, b) reliatyvų pažyminių informatyvumą, jų „banalumą“ ar „originalumą“ turi maždaug rodyti jų santykinis dažnumas tiriamuosiuose tekstuose, c) tas pažyminių informatyvumas ar „banalumas“ turi būti atvirksčiai proporcingas jų dažnumui; labai informatyvūs, originalūs pažyminiai būtų tie, kurie tekstuose pasirodo ypač retai (pvz., tik po vieną kartą).

Suregistravus visų rūpimųjų pozicijų pažyminius ir apskaičiavus jų dažnumą, gauti šie rezultatai (žr. 4 lentelę).

4 lentelė

Tipas	Padėtis	Frazės pradžia			Frazės pabaiga		
		n_1	kirč. (%)	nekirč. (%)	n_2	kirč. (%)	nekirč. (%)
„Banalieji“	Prepoz.	450	60,0	40,0	217	60,4	39,6
	Postpoz.	211	44,5	55,5	131	29,8	70,2
„Originalieji“	Prepoz.	500	57,8	42,2	369	63,3	37,7
	Postpoz.	131	25,2	74,8	279	53,0	47,0

6. Paaiškėjo, kad ir prepozicinėse, ir postpozicinėse grupėse 10 dažniausiai vartojamų būdvardžių sudaro apie 50% visų tarminiuose tekstuose pasitaikiusių pažyminių. Pagal dažnumą 80% prepozicinių pažyminių išsidėsto taip (skaičius rodo santykinį dažnumą): 1) *didelis* – 17,3%, 2) *geras* – 13%, 3) *senas* – 5%, 4) *mažas* – 3,5%, 5) *juodas* – 2,6%, 6) *baltas* – 2,5%, 7) *šventas* – 2,2%, 8) *gražus* – 1,7%, 9) *jaunas* – 1,7%, 10) *ilgas* – 1,4%, 11) *plikas* – 1,1%, 12) *baisus* – 1,0%, 13) *naujas* – 1,0%, 14) *puikus* – 1,0%, 15) *svetimas* – 0,9%, 16) *sunkus* – 0,8% 17) *blogas* – 0,78%, 18) *cielas* – 0,78%, 19) *medinis* – 0,78%, 20) *stiprus* – 0,78%, 21) *biednas* – 0,72%, 22) *paskutinis* – 0,65%, 23) *sausas* – 0,65%, 24) *skanus* – 0,65%, 25) *šiltas* – 0,65%, 26) *tikras* – 0,65%, 27) *karštas* – 0,58%, 28) *kiauras* – 0,58%, 29) *raudonas* – 0,58%, 30) *bjaurus* – 0,52%, 31) *kožnas* – 0,52%, 32) *menkas* – 0,52%, 33) *šaltas* – 0,52%, 34) *šviešus* – 0,52%, 35) *doras* – 0,46%, 36) *lengvus* – 0,46%, 37) *šiaudinis* – 0,46%, 38) *tuščias* – 0,46%, 39) *auksinis* – 0,46%, 40) *aukštas* – 0,4%, 41) *prasčias* – 0,4%, 42) *švarus* – 0,4%, 43) *šlapias* – 0,4%, 44) *arklinis* – 0,33%, 45) *avižinis* – 0,33%, 46) *brangus* – 0,33%, 47) *čystas* – 0,33%, 48) *durnas* – 0,33%, 49) *geltonas* – 0,33%, 50) *molinis* – 0,33%, 51) *naminis* –

'nėdidlūm tuòkūm Als, sēlku bōya kētakārta 'gērūm Lpl, trāktūofo gāus tēn 'nāuji Als. Tarp pažyminių žodžių ir pažyminių kartais nebūna pauzės arba ji būna nežymi, tačiau, nepaisant to, šiuos postpozicinius pažyminius, matyt, irgi galima laikyti priduriamaisiais. Vadinas, daugeliu atvejų distanciniai pažyminiai su pažymimaisiais žodžiais nesudaro organiško žodžių junginio ir yra grynai atsitiktinių aplinkybių padarinys.

0,33%, 52) *paprastas* – 0,33, 53) *pirmas* – 0,33%, 54) *silpnas* – 0,33%, 55) *stambus* – 0,33, 56) *žilas* – 0,33%, 57) *žalias₁* – 0,33%, 58) *žalias₂* – 0,33%, 59) *apvalus* – 0,26%, 60) *glau-nus* – 0,26%, 61) *grynas* – 0,26%, 62) *piktas* – 0,26%, 63) *rūgštas* – 0,26%, 64) *saulėtas* – 0,26%, 65) *silkinis* – 0,26%.

80% postpozicinių pažyminių išsidėsto tokia tvarka: 1) *didelis* – 17,5%, 2) *geras* – 11,6% 3) *mažas* – 4,7%, 4) *gražus* – 4,3%, 5) *juodas* – 2,6%, 6) *ilgas* – 2,3%, 7) *baisus* – 2%, 8) *medinis* – 2%, 9) *baltas* – 1,5%, 10) *jaunas* – 1,5%, 11) *šventas* – 1,5%, 12) *auksinis* – 1,0%, 13) *naujas* – 1%, 14) *puikus* – 1%, 15) *šaltas* – 1%, 16) *šiltas* – 1%, 17) *menkas* – 0,9%, 18) *senas* – 0,9%, 19) *skanus* – 0,9%, 20) *bjaurus* – 0,8%, 21) *raudonas* – 0,8%, 22) *rūgštas* – 0,8%, 23) *bagotas* – 0,7%, 24) *brangus* – 0,7%, 25) *cielas* – 0,7%, 26) *gyvas* – 0,7%, 27) *glau-nus* – 0,7%, 28) *sausas* – 0,7%, 29) *silpnas* – 0,7%, 30) *sveikas* – 0,7%, 31) *kiauras* – 0,5%, 32) *kietas* – 0,5%, 33) *stiprus* – 0,5%, 34) *sunkus* – 0,5%, 35) *švarus* – 0,5%, 36) *velniškas* – 0,5%, 37) *aštrus* – 0,4%, 38) *aukštas* – 0,4%, 39) *begalinis* – 0,4%, 40) *bied-nas* – 0,4%, 41) *gelžinis* – 0,4%, 42) *naminis* – 0,4%, 43) *palaikis* – 0,4%, 44) *plikas* – 0,4%, 45) *prakeiktas* – 0,4%, 46) *senoviškas* – 0,4%, 47) *storas* – 0,4%, 48) *svetimas* – 0,4%, 49) *šviežus* – 0,4%, 50) *tamsus* – 0,4%, 51) *toks* – 0,4%, 52) *žalias* – 0,4%, 53) *žanotas* – 0,4%, 54) *arklinis* – 0,27%, 55) *diktas* – 0,27%, 56) *dratinis* – 0,27%, 57) *drūktas* – 0,27%, 58) *dur-nas* – 0,27%, 59) *eglinis* – 0,27%, 60) *geltonas* – 0,27%, 61) *gilus* – 0,27%. Atkreiptinas dėmesys, kad 8 būdvardžiai: *didelis*, *geras*, *mažas*, *juodas*, *baltas*, *ilgas*, *gražus*, *jaunas* – yra dažniausi ir prepozicinėse, ir postpozicinėse pažyminių grupėse.

Jeigu koordinacinių sistemų absčių ašyje sužymėtume šiuos pažyminius dažnumo mažėjimo tvarka, o ordinačių ašyje – santykinę arba absoliutinę jų dažnumą, gautume žinomąją eksponentinę Cipfo kreivę. Tai rodo, kad pažyminių dažnumas paklūsta tam pačiam statistiniam dėsningumui kaip ir žodžių dažnumas rišioje kalboje¹⁴.

7. „Originalieji“ nekirčiuoti postpoziciniai pažyminiai (t. y. pažyminiai, pavartoti tik po vieną kartą) frazės pradžioje reikšmingai dažnesni negu frazės pabaigoje (žr. 4 lentelę) : $P_o(\text{pr}) = 74,8\%$, $P_o(\text{pab}) = 47,0\%$, $u = 5,47 > 1,96$. Taigi nekirčiuota paskutinė frazės pozicija, lyginant su tokia pat frazės pradžios pozicija, yra nežymėta. Priešingai – frazės pradžioje pažyminių postpozicija yra ekspresyvi, net būdama nekirčiuota. Tą patį rodo ir didelis „banaliųjų“ pažyminių dažnumas frazės gale: $P_B = 70,2\%$, $P_O = 47,0\%$, $u = 4,49 > 1,96$. Kaip matyti, skirtumas abiem atvejais statistiškai reikšmingas.

Aiškia išvada galima daryti ir dėl frazės pabaigos kirčiuotų postpozicinių pažyminių. Šioje pozicijoje ryškiai dominuoja „originalieji“ pažyminiai, kurie sudaro 53,0% visų žodžio galo pažyminių. „Banalieji“ kirčiuoti pažyminiai čia sudaro tik 29,8% visų galimų atvejų ($u = 4,49 > 1,96$). Vadinasi, frazės pabaigoje informatyvūs pažyminiai dėsningai gauna frazės kirtį. Čia kirtis yra svarbi pažyminio aktualizavimo, jo komunikacinės galios paryškimo priemonė.

¹⁴ Plg. Пиотровский Р. Г., Бектаев Қ. Б., Пиотровская А. А. Математическая лингвистика. – М., 1977, с. 40 (19 pav.), с. 86 (32 pav.); Ахманова О. С. и др. О точных методах исследования языка. – М., 1961, с. 83–84.

Prepoziciniai pažyminiai aiškesnio dėsningumo nerodo – jų pasirodo maždaug vienodai visais nagrinėtais atvejais. Todėl kiek nelauktas pasirodė didelis „banaliųjų“ postpozicinių pažyminių dažnumas kirčiuotoje frazės pradžios pozicijoje ($P_B = 44,5\%$, $P_O = 25,2\%$, $u = 3,67 > 1,96$). Matyt, postpozicija yra tokia stipri pažyminio aktualizavimo priemonė, kad ji pajėgia sustiprinti net įprasčiausio žodžio komunikacinę galią. Pavyzdžiai: *nù-jāu 'usiejūom dērvā dēdžāuse* || 'kvēitēs Všv, *tas žmuōgūs jau turieje 'pāgali gēra isitaīšes* Tl, *a ženā | tuo 'veselikie mažūo | šimta litūku* Jan, *no kām rēk i tū 'skūrli jōuda dēviēte* Trk, *kārtās 'svēista padīes | 'šrōba bāлта ešvērs* jau Kl, *vāks 'skarēltesē grāžuōsē suviñūots | er uns iškrētes* Lk.

Kita prepozicinių pažyminių grupė, sąlygiškai vadinama „originaliaisiais“, tiek frazės pradžioje, tiek pabaigoje turi kirtį. Pavyzdžiai: *voj tāj išein mums tas givēnēms | 'skaūdōs givēnēms* Eig, *er tōj būte 'židrē dēbesis* Jdr, *er tamē prūdē statīs | 'stiklini rastarāna* Trk, *gāva jau 'useñiēteškās mēdžegās* Gršl.

Postpoziciniai pažyminiai – ir „banalieji“, ir „originalieji“ – bet kurioje pozicijoje dažniau būna nekirčiuoti. Frazės galo nekirčiuotoje pozicijoje ryškiai dominuoja „banalieji“ pažyminiai – jie sudaro 70,2%. Pvz.: *er tei ōbagā turieje tatā lāzdās | er 'uotēga gēra* Kal, *āt bōlē eīdamis izbarstīkit | 'smielīems bāltūoms* Tl, *šuokiejē susērēnk. 'mergūoču jāunū* End, *er ūns pasēdāre 'vāikū mažū* Lk, *ana gāva 'prēmēje dēdēle* Vž, *dēina lōb ešvērs kūokūos 'bulvīnes jōudūos* Ms. Vadinasi, paskutinė frazės pabaigos pozicija yra ypač neinformatyvi. Tuo tarpu frazės pradžioje postpoziciniai pažyminiai dažniausiai būna „originalūs“ (net 74,8%). Taigi aktualiosios skaidos atžvilgiu ši pažyminio padėtis yra tokia ryški, kad net ir nekirčiuotas pažyminys čia būna pakankamai ekspresyvus.

8. Tai, kad postpoziciniai pažyminiai, atsidūrę frazės pabaigoje, dažniausiai lieka neakcentuoti, matyt, aiškintina bendru šnekamosios kalbos bruožu – pabrėžti, paryškinti arba pirmąjį, arba priešpaskutinį frazės elementą¹⁵. Šį teiginį galima pagrįsti statistiškai. Atsitiktinai išrinkus iš minėtųjų tarminių tekstų 6068 vientisinius sakinius, rasta 54% frazių su kirčiu paskutinėje pozicijoje ir 46% frazių, turinčių kirčiuotą paskutinį frazės elementą. Toks frazių su priešpaskutiniu elementu dominavimas yra neatsitiktinis. Apskaičiavus u kriterijų atsitiktinio alternatyvinio pasiskirstymo (t. y. 50%) atžvilgiu, gauta, $u = 6,2 > 1,96$. Tai leidžia tvirtinti, kad frazės priešpaskutinio elemento pabrėžimas yra būdingas šnekamosios kalbos dėsningumas, pvz.: *aš dieviejāu | i dieviejāu su tās 'bātās gumēnāes* Jan, *uns ēdāms kēlū | atrāda 'žvērbli nagīua* Vž, *ka tāj kažen | aš undiečūo | 'pēina rūkšta* Lk, *mūsa tievēle 'tievēlis | jau bōva pasēstātes 'nūosava nōma* Vž, *tēn kūrēna 'dūminūs pēčūs* Ms, *aš jau bōvāu apserēnges | 'civilēs drabūžēs* Lnk, *ta tō turiejē turietē | 'ārkleška svekāta* Kl, *apsidarik 'švārēs drabōžēs* Sd. Žinant tai, nesunku paaiškinti, kodėl absoliuti dauguma

¹⁵ Žr. Girdenienė D. Min. str., p. 41, 43.

„banaliųjų“ pažyminių frazės pabaigoje neturi kirčio: pažyminiai čia priduriami dažniausiai tik intonaciniais sumetimais. Kalbėtojai akcentuojant pažymimąjį žodį, po jo pasakytas pažyminys ištesia intonacijos kontūrą ir leidžia sklandžiau užbaigti frazę.

9. Nors didžiausia postpozicinių pažyminių dalis frazės gale būna nepabrėžiama ir visai neinformatyvi, tačiau tam tikra šių pažyminių grupė, palyginti su prepozicininiais, pasižymi dideliu informatyvumu. Tuo nesunku įsitikinti, apskaičiavus, kaip skiriasi tarmėje prepozicinių ir postpozicinių pažyminių santykinis inventorius turtingumas¹⁶. Prepozicinių pažyminių vidutinis santykinis turtingumas lygus 16,8% (258 pažyminiai pavartoti 1536 kartus), o postpozicinių – 25,5% (192 pažyminiai pavartoti 752 kartus). Vadinasi, vienas prepozicinis pažyminys tarmėje pavartojamas 5,9 kartus, o vienas postpozicinis – tik 3,9 karto (žr. 5 lentelę). Pirmųjų inventorius aiškiai skurdesnis, antrųjų – turtingesnis. Taigi į postpoziciją daugiau yra linkę informatyvieji žodžiai.

5 lentelė

		Frazės pradžia		Frazės pabaiga	
		Kirč.	Nekirč.	Kirč.	Nekirč.
Pr	<i>n</i>	572	399	350	215
	Santykinis turting. (%)	26,2	28,3	33,8	37,7
	Vienkartiniai (%)	15,2	15,8	18,9	26,5
Po	<i>n</i>	172	202	167	191
	Santykinis turting. (%)	40,1	38,7	52,1	37,7
	Vienkartiniai (%)	25,6	25,2	40,1	22,0

Ypač įvairūs ir retai tepasikartojantys būna tie postpoziciniai pažyminiai, kurie turi frazės kirtį. Vienas toks postpozicinis pažyminys pavartojamas tik 1,92 karto (santykinis šios grupės pažyminių turtingumas lygus 52,1%), šioje padėtyje pažyminių funkciją atliekantys žodžiai dažniausiai parenkami iš ekspresyvosios leksikos arsenalo, pvz.: *ka mōna pōse žēmes nie dvārs nedēfba* || *bōua dīkōmas 'velūnūnēškas* Sd, *tas sūnōs sāka lakūdra* | *pījūoks 'pasōtēs* Trk, *aš ēsō tēkros kumīēčāus sūnōs* | *ōbaga 'paskutiñūoje* Sd, *nešūojiēs vāka* | *tuoki 'juūdakiēli* Trk, *pasisiē pūora viedrālu 'mēižu* || *kōl ons iškōl* | *jug kâel pātālki 'biesēška* Vrd, *a ženā nebūtō anēi gāve* | *tōkūos kāinūos 'žālteškas* Trk.

¹⁶ Santykinis turtingumas (%) gaunamas skirtingos išraiškos pažyminių skaičių padalijus iš bendro pažyminių pavartojimų skaičiaus ir rezultatą padauginus iš 100.

10. Požicijų ekspresyvumą turėtų rodyti ir vienkartinių (t. y. tekste tik vieną kartą pasitaikiusių) pažyminių dažnumas: ekspresyviose pozicijose tokių pažyminių turėtų būti daugiau, neekspresyviose – mažiau (žr. 5 lentelę). Tačiau apskaičiavus koreliacijos koeficientą¹⁷, paaiškėjo, kad šis kriterijus savarankiškos reikšmės neturi, nes tarp santykinio pažyminių inventorius turtingumo ir vienkartinių pažyminių dažnumo egzistuoja labai stipri tiesioginė koreliacija, artima griežtai funkcinei priklausomybei: gauta koreliacijos koeficiento reikšmė ($r=0,97$) gerokai didesnė už kritinę ($r_{0,01}=0,83$). Tai rodo, kad tose pozicijose, kuriose dažnesni vienkartiniai pažyminiai, ir pažyminių inventorius būna dėsningai turtingesnis, o ten, kur vienkartinių pažyminių mažiau, pažyminių inventorius būna palyginti skurdus. Vadinasi, inventorius turtingumą (ar skurdumą) labiausiai lemia vienkartiniai pažyminiai. Ši išvada ne tik šiaip įdomi – ji svarbi ir todėl, kad, ja remdamiesi, galime toliau nagrinėti tik vieną iš rastųjų parametrų ir juo pagrįstą išvadą taikyti abiem parametrams.

11. Detaliau ištirti visus pažyminio išdėstymo beletristikoje niuansus būtų galima tik turint kūrinių magnetofono įrašus ir tekstuose pažymėtas intonacijas (taip buvo daroma, tiriant tarmės tekstus). Dėl to aptariant pažyminį beletristikoje bus kreipiamas dėmesys tik į jo vietą, dažnumą, semantiką ir visai neliečiama pažyminio intonacinė išraiška.

Iš visų beletristikos kūriniuose rastų vientisinių pažyminių (žr. 1 lent.) 98,4% sudaro prepoziciniai pažyminiai. Pastarieji čia vartojami labai įvairių reikšmių: vienas pažyminys pavartojamas vidutiniškai tik 2,3 karto (plg. tarmės prepozicinių pažyminių vidutinį santykinį turtingumą, kuris, kaip matėme, lygus 5,9). 50% prepozicinių pažyminių pagal dažnumą išsidėsto taip: 1) *didelis* – 6,2%, 2) *geras* – 3,6%, 3) *naujas* – 2,2%, 4) *mažas* – 2,1%, 5) *jaunas* – 2,1%, 6) *senas* – 2%, 7) *paskutinis* – 1,8%, 8) *kiekvienas* – 1,1%, 9) *juodas* – 1%, 10) *tikras* – 1%, 11) *tuščias* – 1%, 12) *gražus* – 0,9%, 13) *ilgas* – 0,9%, 14) *svetimas* – 0,9%, 15) *paprastas* – 0,8%, 16) *šviesus* – 0,8%, 17) *aukštas* – 0,7%, 18) *baisus* – 0,7%, 19) *silpnas* – 0,7%, 20) *sunkus* – 0,7%, 21) *baltas* – 0,6%, 22) *bendras* – 0,6%, 23) *blogas* – 0,6%, 24) *gilus* – 0,6%, 25) *kvailas* – 0,6%, 26) *šventas* – 0,6%, 27) *vienas* – 0,6%, 28) *artimas* – 0,5%, 29) *puikus* – 0,5%, 30) *šaltas* – 0,5%, 31) *aštrus* – 0,48%, 32) *drebant* – 0,48%, 33) *kartus* – 0,48%, 34) *kažkoks* – 0,48%, 35) *menkas* – 0,48%, 36) *pirmas* – 0,48%, 37) *svarbus* – 0,48%, 38) *tamsus* – 0,48%, 39) *žalias* – 0,48%, 40) *ankstyvas* – 0,4%, 41) *brangus* – 0,4%, 42) *geležinis* – 0,4%, 43) *gyvas* – 0,4%, 44) *įvairus* – 0,4%, 45) *karštas* – 0,4%, 46) *kiauras* – 0,4%, 47) *pažįstamas* – 0,4%, 48) *piktas* – 0,4%, 49) *platus* – 0,4%, 50) *saldus* – 0,4%, 51) *vyresnis* – 0,4%, 52) *auksinis* – 0,3%, 53) *galingas* – 0,3%, 54) *girtas* – 0,3%, 55) *ištisas* – 0,3%, 56) *keistas* – 0,3%, 57) *kryžiuvas* – 0,3%, 58) *laimingas* –

¹⁷ Koreliacijos koeficientas skaičiuotas pagal formulę, nurodytą knygoje Г л а с с Дж., Стэнли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии. – М., 1976, с. 106. (Kritinės r reikšmės žr. Урбах В. Указ. соч., с. 198.)

0,3%, 59) *laisvas* – 0,3%, 60) *linksmas* – 0,3% 61) *minkštas* – 0,3%, 62) *pilkas* – 0,3%, 63), *sergantis* – 0,3%, 64) *stambus* – 0,3%, 65) *stiprus* 0,3%, 66) *storas* – 0,3%, 67) *šilkinis* – 0,3%, 68) *tankus* – 0,3%, 69) *tolimas* – 0,3%, 70) *trumpas* – 0,3%, 71) *tvirtas* – 0,3%¹⁸.

Vienkartiniai prepoziciniai pažyminiai beletristikos tekstuose vidutiniškai sudaro net 30,7% visų pažyminių (tarmėje jie sudarė tik 19,1%). Pavyzdžiai: *igizęs balsas* Kat, *graboriškas patarnavimas* Cv, *geliamas žodis* Avyž, *verpetinga upė* Kat, *suakmenėjęs veidas* Balt, *barzdotasis ažuolas* Cv.

12. Beletristikos postpozicinių pažyminių struktūra bei semantika dar ryškiau skiriasi nuo tarmės pažyminių. Pirmiausia, jų rasta labai mažai (tik 1,6%). Antra, savo reikšmėmis jie labai skiriasi ir nuo prepozicinių, ir nuo analogiškų postpozicinių tarmės pažyminių. Trečia (ir turbūt svarbiausia) yra tai, kad 75% šių postpozicinių pažyminių kartu su savo pažymimaisiais žodžiais sudarė kreipinius arba keiksmazodžius (disfemizmus). Pavyzdžiai: *Ir jokiom medžiagom, broleli mielas, rūpintis nereiks* Bub, *Ech tu, asilėli, asilėli mieliausias* Šimk, *Bet, dieve brangusis, kas jo nematė, to karo!* Simon, <...> *O jis paūdrė prieš saulę kepina, velnias kanapėtas* Avyž.

Reikšmių įvairumu postpoziciniai pažyminiai gerokai prašoka prepozicinius: jų santykinis turtingumas yra 1,7, o net 45% pažyminių pavartota tik po vieną kartą¹⁹. Tokių pažyminių įvairumą ir ekspresyvumą daugiausia lemia tai, kad jie dažniausiai vartojami ekspresyviuose dialoguose, kur įprasti bei dažnai pasitaikantys žodžiai būtų visai beprasmiški.

13. Kaip matėme iš 1 lentelės (p. 50), į atranką patekusioje beletristikoje postpozicinių pažyminių rasta labai nedaug. Kadangi dauguma tų pažyminių buvo kreipiniai bei disfemizmai, dėl to imtasi plačiau patyrinti šiuos junginius, nes lietuvių kalboje jie nėra tirti²⁰. Pavyzdžiai papildomai surinkti dar iš 20 lietuvių rašytojų knygų²¹. Visi rasti pavyzdžiai suklasifikuoti 6 lentelėje.

¹⁸ Įdomu pažymėti, kad keli dažniausiai vartojami pažyminiai sutampa su tarmės pažymiais – tai *didelis, geras, mažas, jaunas*.

¹⁹ Pagal dažnumą 80% postpozicinių pažyminių išsidėsto taip: 1) *mielas* – 30%, 2) *šventas* – 20%, 3) *brangus* – 10%, 4) *geras* – 5%, 5) *juodas* – 5%, 6) *kanapėtas* – 5%, 7) *netikėtas* – 5%.

²⁰ Plg. net kelis tyrinėjimus apie slovakų kalbos disfemizmus: Dvonč L. Zhodný postpozitivny prívlastok v nadavkach. – Slovenská reč SAV, XXIV, 4, 1959, p. 213–225, Mistrík J. Slovosled a vetosled v slovenčine. – Bratislava, 1966, p. 36, Oravec J. Postavenie zhodného prívlastku v slovenčine. – Jazykovedné štúdie, IV. – Bratislava, 1956, p. 65–66, Ружичка Ё. Порядок слов в структуре предложения. – В кн.: Грамматическое описание славянских языков. М., 1974, с. 192.

²¹ Tarmėje kreipinių bei disfemizmų rasta labai nedaug, nes buvo užrašinėjami dažniausiai tik monologiniai tekstai; daugiausia tokių junginių rasta Tirkšlių šnektos tekstuose, nes čia buvo užrašyta dialogų paslėptu mikrofону. Esminiai tarmės kreipinių struktūros bruožai nesiskiria nuo beletristikos, todėl abiejų stilių kreipiniai bus aptariami kartu.

Funkcinė sfera	Padėtis	Kreipiniai su kont. paž.			Kreipiniai su dist. paž.		
		n_1	su <i>Pr</i> paž. (%)	su <i>Po</i> paž. (%)	n_2	su <i>Pr</i> paž. (%)	su <i>Po</i> paž. (%)
Beletristika	Pradžia	58	20,7	79,3	14	21,4	78,6
	Pabaiga	261	31,4	68,6	17	11,8	88,2
Tarmė	Pradžia	3	33,3	66,7	1		
	Pabaiga	14	42,9	57,1			

Dauguma junginių turėjo kontaktinius pažyminius²². Beveik trečdalį kontaktinių prepozicinių struktūrų (33,7%) sudarė junginiai su pažyminiu *senas*²³. Čia jis reiškia ne tiek amžių, kiek apskritai niekinamą vertinimą. Junginiuose su *senas* rasti 26 įvairių reikšmių pažymimieji žodžiai. Jie gali būti ir tiesioginių, pvz.: *šnerkšlys, griozdas, vagis, cinikas, pijokas, paleistuvis*, ir perkeltinių reikšmių: *krienas, kelmas, karvė, kalė, ožys, šernas, velnias, ragana...* Tokio tipo junginiuose reikšmingiausi komponentai, be abejo, yra ne pažyminiai, o jų pažymimieji žodžiai. Pavyzdžiai: *O tu, senas kupranugari, ko gi tau čia reikia!* Sruog, *Sužinos jis, senas kelmas, kad velnių negalima suvedžioti ir apgaudinėti Bor, Lauk iš kambario tu, sena ragana Sruog, Jau mokėjo, tai mokėjo, senas šnerkšlys, iš savo samdinių paskutinį syvą traukti* Trein.

Panašios struktūros esti ir kreipiniai bei disfemizmai su postpoziciniais pažymiais. Juose 30,2% pažyminių sudarė pažymins *prakeiktas*²⁴. Jis gali būti prijungtas

²² Junginiuose su distanciniais pažymiais tarp pažyminio ir pažymimojo žodžio dažniausiai būna įsiterpusios įvardžio *tu* formos, rečiau kiti žodžiai, pvz.: *nieko iš tavęs nebėr, kerėpla tu paskutinis* Trein, *Iskarijotai jūs prakeikti!* Balt, *Kaip tu su manim kalbi? Velnis tu nudvėses!* – *atsitraukė Doveika Kat, Lak, latre, deja, dar nenukryžiuotas Sruog, žälti sakau to 'raudūnāsis* Trk.

²³ Pagal dažnumą 80% prepozicinių pažyminių išsidėsto taip: 1) *senas* – 33,7%, 2) *prakeiktas* – 12,8%, 3) *bergždžias* – 3%, 4) *neraliuotas* – 3%, 5) *šitas* – 3%, 6) *mielas* – 2%, 7) *netasytas* – 2%, 8) *padūkęs* – 2%, 9) *pasiutęs* – 2%, 10) *raudonas* – 2%, 11) *tikras* – 2%, 12) *žvairas* – 2%, 13) *baužas* – 0,99%, 14) *beragis* – 0,99%, 15) *česnakinis* – 0,99%, 16) *čystas* – 0,99%, 17) *durnas* – 0,99%, 18) *gerbiamas* – 0,99%, 19) *girtas* – 0,99%, 20) *išdžiūvęs* – 0,99%, 21) *išplerpęs* – 0,99%, 22) *juodas* – 0,99%, 23) *keršas* – 0,99%.

²⁴ 80% postpozicinių pažyminių išsidėsto taip: 1) *prakeiktas* – 30,2%, 2) *neraliuotas* – 5,9%, 3) *mielas* – 5%, 4) *tu* – 4,2%, 5) *šitas* – 3,4%, 6) *raguotas* – 2,9%, 7) *marinuotas* – 2,1%, 8) *paskutinis* – 2,1%, 9) *šventas* – 2,1%, 10) *nelaimingas* – 1,7%, 11) *rainas* – 1,7%, 12) *toks* – 1,7%, 13) *koks* – 1,3%, 14) *kuprotas* – 1,3%, 15) *medinis* – 1,3%, 16) *nelaižytas* – 1,3%, 17) *raibas* – 1,3%, 18) *bedantis* – 0,84%, 19) *brangus* – 0,84%, 20) *gauruotas* – 0,84%, 21) *kietakaktis* – 0,84%, 22) *kanapėtas* – 0,84%, 23) *milinis* – 0,84%, 24) *pasiutęs* – 0,84%, 25) *senas* – 0,84%, 26) *smailabambis* – 0,84%, 27) *tas* – 0,84%, 28) *tikras* – 0,84%, 29) *apkvaitęs* – 0,42%, 30) *baisus* – 0,42%, 31) *česnakinis* – 0,42%.

prie labai plataus reikšmių diapazono pažymimųjų žodžių. Rasti net 51 negatyvios reikšmės pažymimieji žodžiai, pvz.: *sukčius, melagis, smaližius, kupris, kipšas, asilas, gyvatė*, ypač dažnai vartojami: *Erodas, šėtonas, velnias, žaltys*. Pavyzdžiai: *Visi, rupūžės, tranai prakeikti!* Trein, *Atiduok pinigų, šėtone prakeiktas!* Sruog, *Tai tu nekrėsk juokų, pilvūze prakeiktas* Trein, *Arklį, arklį kinkyk!* – *duso Dovydonis*. – *Arklį, sakau, kiauliažindi prakeiktas!* Balt, *Liucifierius!* *Šliužas prakeiktas!* – *siuto Bakšys, pametęs minties galą* Trein.

Kaip matyti iš 6 lentelės, kreipinių struktūroje vyrauja postpoziciniai pažyminiai (jie sudaro vidutiniškai apie 68% visų pažyminių). Tai patvirtina ir *u* kriterijus: frazės pradžioje turime $u=6,2 > 1,96$ ir frazės pabaigoje $u=4,9 > 1,96$. Kadangi kreipiniais (ir keiksmožodžiais) stengiamasi perteikti kuo natūralesnes šnekamosios kalbos intonacijas, o šnekamojoje kalboje, kaip jau buvo minėta (p. 54), frazės kirtį dažniausiai turi arba pirmas, arba priešpaskutinis frazės elementas, todėl kreipiniuose postpozicinis pažyminys, būdamas frazės pradžioje arba jos gale, neturi kirties. Intonaciškai paryškintas tokiomis atvejais būna pažymimasis žodis. Apskritai kreipinių bei keiksmožodžių struktūroje pastebėtas polinkis išlaikyti tam tikrą ekspresyvinę pusiausvyrą: kai pažymimasis žodis būna ekspresyvus, originalus, tada pažyminys dažniausiai būna palyginti banalus²⁵, pvz.: *Ak tu, senas kurčiolas* Trein, *Francai, pakaruokli prakeiktas!* Sruog, *Apakėli, sakiau, eik namo!* *Bezliepyčia vienas Cv*, *O, jūs šundraikos prakeikti!* Sruog, *Bestija tu!* – *suriko Klemensas tamsoj* Balt, *vo kōr muni diēs 'vālkata tuōķe, ta ġirininkāte ka bōua 'vēžlā tuōķi, ir dār ana kēiks 'rāgana tā | 'žaltīs ta, i nie bālsa anū nēbiēr | jē | 'givātes tēkrē, sugiedēnā žālti | 'tēkrōs nēvalā, matā tēkrōs lērvā | 'nēvala* Trk.

14. Beveik reguliari disfemizmų ir kreipinių pažyminio postpozicija – labai įdomus reiškinys ne tik sinchroniniu, bet ir diachroniniu požiūriu. Tokia tik vieno tipo kontekstuose dominuojanti žodžių tvarka prieštarauja bendrajam dėsningumui ir todėl reikalauja specialaus aiškinimo.

Aiškinimai galėtų būti dvejopi.

Pirma, galima būtų manyti, kad kalbamoji pažyminio postpozicija pirmiausia susiformavo disfemizmuose kaip ironiška ir ekspresyvinė kopija tokių per religinę literatūrą paplitusių slaviškų konstrukcijų, kaip *Jėzau saldžiausias, motin(a) sopulingoji* (plg. 1759 m. „Ziwato“: *O Jezaw saldziawfis, Avyneli pakarniawfis, prafzaw tawi* 33,21-22; *O Panna čifta yr Motina pagyrta, koki Tu tuw čiefu smutka turiejey* < ... > 227,2–3). Tokia tvarka turėjo tvirtai asocijuotis su šventais dalykais –

²⁵ Visai kitokie yra dažniausiai vartojami kreipiniai – disfemizmai su postpoziciniu pažyminiu, pvz., slovakų kalboje (plg. Dvonč L. Min. str., p. 241–215): *katan katanský* ‘budelis budeliškasis’, *pohan pohanský* ‘pagonis pagoniškasis’, *idiot idiotský* ‘idiotas idiotiškasis’). Tyrinėjamojoje medžiagoje rastas tik vienas analogiškas pavyzdys: *Latre gi tu, latre latriausias* Sruog.

jos vartojimas disfemizmuose iš pradžių galėjo būti jaučiamas kaip ryškus tabu pažeidimas. O tabu pažeidimas juk ir sudaro disfemizmų funkcinę prasmę.

Antra, galima manyti, kad disfemizmuose ir kreipiniuose yra išlikusi užkonservuota archaiška žodžių tvarka. Apie tai, kad pralietuvių ar prabaltų pažyminyms galėjo reguliariau būti vartojamas postpozicijoje, leistų manyti galinė tiesioginio papildinio padėtis (t. y. žodžių tvarka *SVO*, t. y. *veiksnys – tarinys – papildinys*) ir prielinksnių (o ne polinksnių) buvimas. Kaip rodo Grinbergo universalijos²⁶, kalboms, turinčioms galinį papildinį ir prielinksnius, būdingesnė pažyminio postpozicija. Vadinasi, dabartinėje lietuvių kalboje turime tipologiniu požiūriu išimtinį pažyminio ir papildinio padėties santykį: tvarka *SVO* (taip pat prielinksnių buvimas) prieštarauja pažyminio prepozicijai. Todėl reikia manyti, kad nauja yra arba papildinio, arba pažyminio vieta. Jeigu teisinga antroji prielaida (ją, tiesa, kol kas neįmanoma pagrįsti), postpozicinius disfemizmų ir kreipinių pažyminius reikėtų laikyti senesnės padėties reliktais.

Antrasis aiškinimas nebūtinai reikalauja visai atmesti pirmąjį: minėtosios slaviškosios konstrukcijos galėjo padėti užkonservuoti savąsias archaines konstrukcijas, suteikdamos joms specifinę funkciją.

15. Išvados. 1. Lietuvių beletristikoje bei šnekamojoje kalboje (tarmėje) derinamojo pažyminio kontaktinė prepozicija yra neutrali (nežymėta) pažyminio vieta. Prepozicinio pažyminio kirčiavimas ir jo inversija pažymimojo žodžio atžvilgiu funkcinio požiūriu yra maždaug ekvivalentiškai – jie atlieka ekspresyvinę funkciją, padaro pažyminį stilistiškai žymėtą.

2. Tarmės pažyminių intonacinė išraiška ir vieta priklauso ir nuo pažyminių reikšmės: „originalieji“ (t. y. pavartoti ypač retai) pažyminiai tiek frazės pradžioje, tiek jos pabaigoje turi kirtį; „banalieji“ (dažnai vartojami) pažyminiai dominuoja frazės galo nekirčiuotoje pozicijoje.

3. Beletristikoje derinamojo pažyminio kontaktinė prepozicija yra dominuojanti pažyminio padėtis. Ekspresyvumo pasiekama dažniau ne intonacinėmis priemonėmis ar pažyminių vietos pakeitimu, o pažyminių reikšmėmis – beveik trečdalį visų pažyminių sudaro „originalieji“ vienkartiniai pažyminiai.

4. Dauguma postpozicinių pažyminių beletristikoje priklauso kreipiniams bei disfemizmams. Reguliari disfemizmų ir kreipinių pažyminio padėties postpozicija gali būti atsiradusi dėl analogiškų religinės literatūros slaviškų konstrukcijų įtakos arba išsaugota kaip specialioje pozicijoje sustingęs ankstesnės padėties reliktas.

²⁶ Žr. Гринберг Дж. Некоторые грамматические универсалии преимущественно касающиеся порядка значимых элементов. — Новое в лингвистике. М., 1970, вып. 5, с.114–162 (ypač p. 127–128 *et passim*).

МЕСТО СОГЛАСОВАННОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ В ПРЕДЛОЖЕНИИ ЛИТОВСКОГО ДИАЛЕКТНОГО И ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Резюме

Как в устной диалектной (северожемайтской), так и в литературной литовской речи стилистически немаркированному согласованному определению свойственны два существенных линейно-интонационных признака: препозиция по отношению к определяемому слову и безударное положение (т. е. отсутствие интонационного акцента). Инверсия или интонационное ударение выполняют экспрессивную функцию — они увеличивают коммуникативную силу определения.

Эта закономерность доказывается тем, что к ударному положению и постпозиции с вероятностью, значительно превышающей простую случайность, тяготеют наиболее оригинальные и редкие определения. Исключение представляет только последняя позиция диалектной фразы, которую с точки зрения коммуникативной динамики в литовской устной речи следует считать крайне слабой. За исключением этой позиции, постпозитивное определение регулярно и закономерно встречается только в обращениях и так называемых дисфемизмах. Конструкции такого типа можно объяснять как результат влияния соответствующих славянских сочетаний, калькировавшихся в литовской религиозной литературе XVII—XIX вв. или же как окаменелые доисторические линейно-интонационные структуры, сохранившиеся только в узкоспециализированных контекстах.

SMULKMENA

XLVIII

Lingvistinėje literatūroje jau seniai operuojama tariama lietuvių n. -a. du. forma *nuodu* 'mudu'. A. Sabaliauskas 1976 m. įtikinamai įrodė, kad tokios formos lietuvių kalboje iš tikrųjų nėra, kad ji lingvistinėje literatūroje atsirado neteislingai perskaičius tautosakininko M. Slančiausko rankraščio žodį *mudu*¹. Šios klaidos atitaisymas buvo pakartotas ir kitų autorių darbuose². Tačiau kapitaliniame J. Endzelyno raštų leidime forma *nuodu* vėl pateikiama kaip autentiškas kalbos faktas be jokio redaktorių komentaro³. Klaidos pakartojimas baltistikos klasiko raštuose gali suklaidinti ne vieną tyrinėtoją. Todėl čia norima dar kartą užakcentuoti, kad formos *nuodu* lietuvių kalboje iš tikrųjų nėra, kad tai — tik nesusipratimas.

Z. Zinkevičius

¹ Sabaliauskas A. Dėl lie. formos *nuodu* 'mudu'. — *Baltistica*, t. 12 (2), p. 167.

² Puz., Paļmaitis L. Prūsų kalbos negimininių įvardžių formų kilmė. — *Baltistica*, t. 12 (2), p. 161 (33 išnaša); Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. — V., 1981, t. 2, p. 53.

³ Endzelīns Jānis. Darbu izlase. — Rīga, 1980, t. III, 2 daļa, p. 195.